

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЖИТОМИРСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»

ФАКУЛЬТЕТ БІЗНЕСУ ТА СФЕРИ ОБСЛУГОВУВАННЯ

КАФЕДРА ФІНАНСІВ ТА ЦИФРОВОЇ ЕКОНОМІКИ

ГОДЛЮК Тетяна Олексіївна
(студентка групи ЗФБС-22-М)

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

БЮДЖЕТНА СИСТЕМА В УКРАЇНІ: СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

(представлена на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»
спеціальності 072 «Фінанси, банківська справа та страхування»
освітньо-професійна програма «Фінанси, банківська справа та страхування»)

Завідувач кафедри фінансів та
цифрової економіки
д.е.н. проф. Н.Г. Виговська.
(науковий ступінь, вчене звання, прізвище та ініціали)

Науковий керівник
д.е.н. проф. Н.Г. Виговська
(науковий ступінь, вчене звання, прізвище та ініціали)

(підпис)

Рецензент
д.е.н. проф. С.Ф. Легенчук
(науковий ступінь, вчене звання, прізвище та ініціали)

(підпис)

Житомир 2023

Анотація

Годлюк Т.О. Бюджетна система в Україні: стан і перспективи розвитку

Магістерська робота представлена на здобуття освітнього ступеня «магістр» галузі знань 07 «Управління та адміністрування» спеціальності 072 «Фінанси банківська справа та страхування». – Державний університет «Житомирська політехніка», Житомир, 2023.

Дослідження присвячено розвитку теоретичних засад та розробка практичних рекомендацій щодо бюджетної системи в Україні, її стану та перспектив розвитку.

У роботі проведено аналіз основних аспектів бюджету, включаючи формування, використання та контроль бюджетних ресурсів. Визначено сутність та складові бюджетної системи України, а також напрямки удосконалення бюджетної сфери. У дослідженні враховано проблеми, які виникають перед бюджетною системою України, зокрема, високий рівень корупції, нестабільність економічної ситуації, неефективне використання бюджетних ресурсів та наслідки повномасштабного вторгнення.

За одержаними результатами запропоновані рекомендації щодо удосконалення бюджетної системи в Україні та розробки стратегії для подальшого її розвитку.

Ключові слова: бюджетна система, державний бюджет, місцевий бюджет.

Annotation

Hodliuk T.O. Budget system in Ukraine: status and prospects of development. - Manuscript.

Master's thesis is represented on reception of an educational degree «master» field of knowledge 07 «Management and administration» of specialty 072 «Finance banking and insurance». - Zhytomyr Polytechnic State University, Zhytomyr, 2023.

The study is devoted to the development of theoretical foundations and the development of practical recommendations on the budget system in Ukraine, its state and development prospects.

The thesis conducts an analysis of the fundamental aspects of the budget, including its formation, utilization, and control of budgetary resources. It defines the essence and components of the budgetary system in Ukraine, along with directions for improving the budgetary sphere. The study takes into account the challenges faced by Ukraine's budgetary system, such as a high level of corruption, economic instability, inefficient use of budgetary resources, and the consequences of a full-scale invasion.

Based on the obtained results, recommendations are proposed for enhancing Ukraine's budgetary system and developing a strategy for its further development.

Keywords: budget system, state budget, local budget

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ЩОДО СУТНОСТІ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ БЮДЖЕТНОЇ СИСТЕМИ.....	8
1.1. Сутність та складові бюджетної системи.....	8
1.2. Державний бюджет в економічній системі держави.....	13
1.3. Місцеві бюджети як складова частина бюджетної системи України.....	17
Висновки до 1-го розділу.....	23
РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ БЮДЖЕТНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЇЇ РОЗВИТКУ.....	25
2.1. Сучасний стан функціонування бюджетної системи України.....	25
2.2. Проблеми функціонування бюджетної системи України та можливі шляхи їх подолання.....	34
2.3. Перспективні напрями бюджетної політики України.....	41
Висновки до 2-го розділу.....	46
ВИСНОВКИ ТА ПРОПОЗИЦІЇ.....	48
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ЛІТЕРАТУРНИХ ДЖЕРЕЛ.....	50
ДОДАТКИ.....	52

ВСТУП

У країнах світу бюджет є основою національних фінансів і основним джерелом національних коштів. Бюджет як економічна категорія – це система економічних відносин, у якій централізовано формуються, розподіляються та використовуються загальнодержавні кошти в процесі розподілу національного валового внутрішнього продукту. Виконання державного бюджету передбачає фінансування функцій держави на загальнодержавному та місцевому рівнях. Для здійснення такої діяльності необхідна відносна самостійність бюджету, в тому числі на основі географічної організації.

Як поєднання державного бюджету та місцевого бюджету бюджетна система має велике значення для її функціонування та пов'язаних з нею питань розвитку та реформування, оскільки сучасна бюджетна система сформувалася на основі бюджетних правовідносин ще у радянський період.

Війна, економічна нестабільність і необхідність знайти та залучити значні фінансові ресурси для країни у 2022 році зберегли процес ухвалення бюджету вільним від часто гострих публічних суперечок. Головна увага полягає в тому, як нещодавно прийнятий бюджет вплине на поточну реальність економіки – чи стимулюватиме він, чи принаймні підтримуватиме зростання, чи сповільнить його та спровокує рецесію.

Наразі, враховуючи реалії української економіки, існує нагальна потреба формування нових ознак бюджетної системи. Визначення концептуальних положень розвитку бюджетної системи, напрямок децентралізації є важливим для вироблення збалансованої бюджетної політики.

Можна сказати, що сьогодні в характері та напрямках розвитку бюджетної системи України досягнуто важливих зрушень. Водночас ці питання залишаються дискусійними, оскільки тлумачення визначеного концептуального обсягу значно відрізняються.

В останні роки помітно позбавилося видання підручників, посібників і наукових публікацій, присвячених дослідженню теоретичних основ побудови бюджетної системи, її змісту, практичних заходів підвищення ефективності її

функціонування, пошуку раціональних шляхів вирішення існуючих бюджетних проблем.

Сутність та особливості функціонування бюджетної системи досліджено у працях деяких вітчизняних та зарубіжних науковців: В.Андрущенка, С.Буковинського, Т.Вахненко, В.Гейця, В.Глуценка, А.Гриценка, І.Д'яконової, А.Ілларіонової, Б.Кваснюка, С.Лондар, І.Луніної, І.Мітюкова, А.Покритана, В.Протасова, І.Радіонової, В.Суторміної, В.Федосова, І.Чугунова, та інших.

Отже, метою роботи є визначення теоретичних підходів щодо сутності бюджетної системи, аналіз бюджетної системи України та перспектив її розвитку.

Основними завданнями дослідження є:

1. Дослідити теоретичні аспекти функціонування бюджетної системи.
2. Визначити роль та особливості державного бюджету в економічній системі держави.
3. Визначити роль місцевих бюджетів як складової частини бюджетної системи України.
4. Розглянути сучасний стан функціонування бюджетної системи України.
5. Проаналізувати проблеми функціонування бюджетної системи України та можливі шляхи їх подолання.
6. Розкрити перспективні напрями бюджетної політики України.

Об'єктом дослідження являється бюджетна система України.

Предметом дослідження виступають економічні відносини, що виникають під час взаємодії суб'єктів бюджетної системи України.

Методи дослідження. У процесі дослідження було використано теоретичні та емпіричні методи дослідження: аналогія, класифікація, порівняльний аналіз, узагальнення, аналіз та вивчення літератури, розрахунки, опис та інші.

Інформаційною базою для виконання дипломної роботи є закони, наукові статті та праці за тематикою функціонування бюджетної системи, а саме: Закон України «Про Державний бюджет України на 2023 рік», «Аналіз виконання бюджетів в період воєнного стану» О. М. Піхоцька, Ю. В. Ющик, «Підвищення

ефективності видатків державного бюджету в умовах реформ» Павлюк К. В., Шапоренко О. О. та інші.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що:

- Систематизовано підходи науковців щодо розуміння сутності та складових бюджетної системи, здійснено аналіз взаємозв'язків між складовими бюджетної системи;
- Розкрито роль та функції державного бюджету в економічній системі держави, проаналізовано взаємодію державного бюджету з сучасними економічними та соціальними тенденціями;
- Розроблено підхід до аналізу місцевих бюджетів, враховуючи їх роль в стимулюванні економічного розвитку регіонів та участі громади в бюджетному процесі;
- Проведено комплексний аналіз та систематизовано сучасний стан бюджетної системи України, зважаючи на всі економічні та політичні виклики;
- Запропоновано варіанти вирішення проблем функціонування бюджетної системи України, таких як нестабільність доходів, неефективне використання бюджетних коштів та інших;
- Розроблено стратегії бюджетної політики, спрямовані на створення стійкого економічного розвитку, враховуючи сучасні тенденції.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що результати, одержані під час дослідження можна застосовувати на практиці для вдосконалення фінансового управління в умовах нестабільності доходів, неефективного використання бюджетних коштів, а також для післявоєнного відновлення країни.

Основні положення роботи доповідалися на науково-практичних конференціях:

1. Годлюк Т.О. СУТНІСТЬ ТА СКЛАДОВІ БЮДЖЕТНОЇ СИСТЕМИ. Тези науково-практичної on-line конференції здобувачів вищої освіти і молодих

учених, присвяченої Дню науки. м. Житомир. 15-19 травня 2023р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://conf.ztu.edu.ua>

2. Годлюк Т.О. СУЧАСНИЙ СТАН ФУНКЦІОНУВАННЯ БЮДЖЕТНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ. Тези Міжнародної науково-практичної конференції «Сучасні виклики сталого розвитку бізнесу». м. Житомир. 9-10 листопада 2023р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://conf.ztu.edu.ua/>

Структура, зміст та обсяги роботи. Магістерська робота складається з вступу, трьох розділів, висновків і пропозицій, списку використаних літературних джерел, додатків. Основний зміст роботи викладено на 51 сторінці друкованого тексту. Робота містить 5 таблиць, 10 рисунків, 4 додатки. Список використаних літературних джерел налічує 23 найменування.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ЩОДО СУТНОСТІ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ БЮДЖЕТНОЇ СИСТЕМИ

1.1. Сутність та складові бюджетної системи

Державний бюджет є однією з ланок економічної системи України. У категорії економіки бюджет займає одну з стрижневих позицій. Як об'єктивна економічна категорія, з одного боку, вона відображає грошові відносини між державою та підприємствами, організаціями, різними формами власності та фізичними особами, з іншого боку, відображає формування основних централізованих фондів державних коштів і грошові відносини, що використовуються для розширення відтворення, підвищення рівня життя людей, задоволення інших суспільних потреб відповідно до функцій держави.

Відповідно до Конституції України, за допомогою бюджету держава повинна мати можливість зосередити фінансові ресурси на важливих напрямках економічного та соціального розвитку [1, с.14]. Тому дослідження методології, наукових і практичних питань бюджетного менеджменту мають практичне і важливе значення.

Вивчаючи праці науковців, можна зробити висновок, що поняття «бюджетна система» чітко сформувалося, але часто її поділяють на категорію: організаційну чи економіко-правову.

Переважає більшість експертів пояснюють поняття бюджетної системи в термінах організаційної класифікації, тобто сукупності інститутів і рівнів, які функціонують як гарантія бюджетних відносин [4].

До переваг цієї класифікації можна віднести знання типу бюджетної системи, кількості існуючих рівнів залежно від державного устрою та адміністративно-територіального поділу країни. Недоліком цієї класифікації є те, що різні країни по-різному трактують бюджетну систему, оскільки кожна країна має особливості своєї бюджетної системи. Інша частина вчених стверджує, що бюджетна система за економічною класифікацією є ланкою в сукупності економічних відносин і фінансових систем, визначених правовими

нормами.

До переваг економічного підходу відноситься: економічна раціональність бюджетних відносин враховує національне законодавство та загальність будь-якого визначення бюджетної системи. До недоліків можна віднести відсутність урахування особливостей різних національних бюджетних систем.

З проведеного аналізу можна зробити висновок, що тлумачення терміну «бюджетна система», ймовірно, є найбільш вдалим і повним, якщо об'єднати дві класифікації організаційну та економіко-правову, щоб визначення стало змістовним і загальним, а наявність правової та економічної точки зору поєдналася з іншими відмінними ознаками категорії.

Сьогодні структура бюджетної системи України має такий вигляд рис. 1.1:

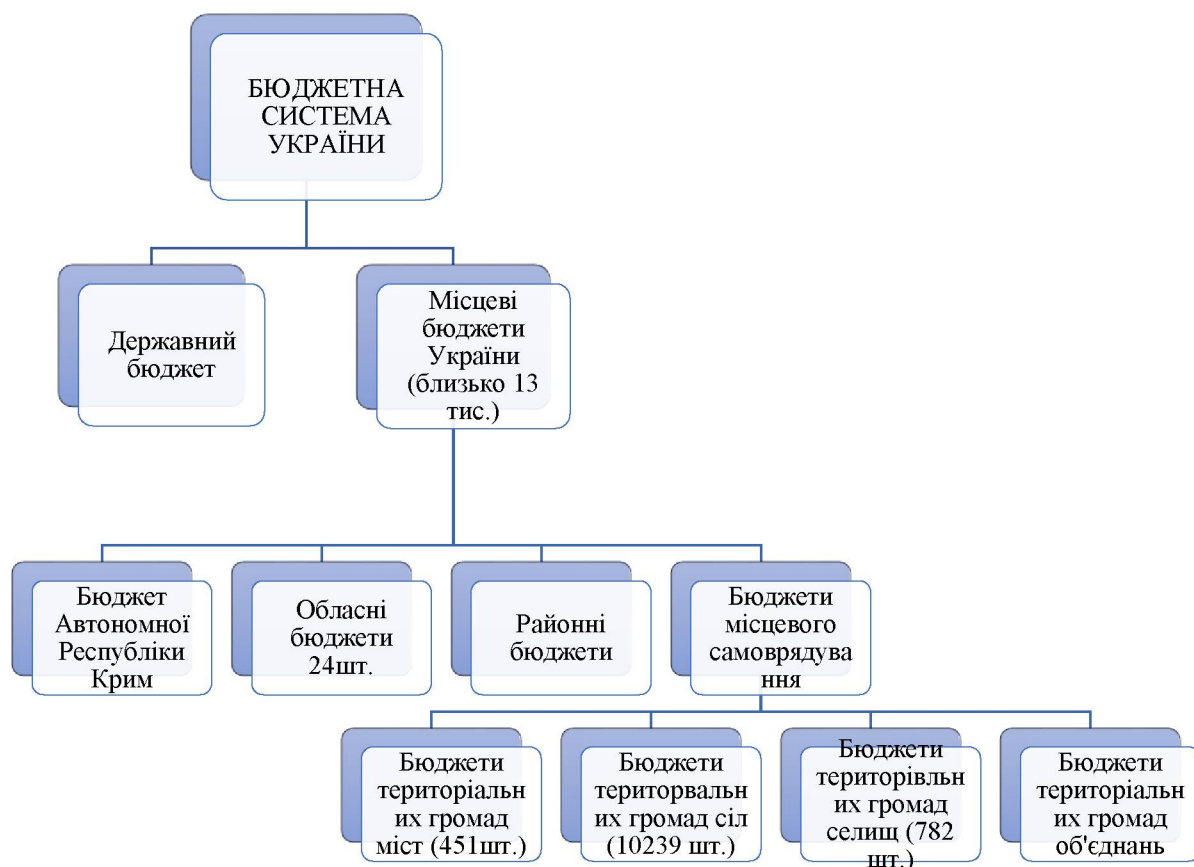

Рис.1.1 – Структура бюджетної системи України

Джерело: розроблено автором за даними [5].

На цій основі детально розглянемо кожен складову бюджетної системи

України.

Державний бюджет — це система грошових відносин, що встановлюються між державою та підприємствами, компаніями, організаціями та населенням з метою формування та використання централізованого фонду грошових ресурсів для задоволення суспільних потреб. Іншими словами, це річний платіжний баланс, який складають державні установи для позитивного впливу на економічні процеси та підвищення їх ефективності [9].

Місцеві бюджети – бюджети адміністративно-територіальних одиниць (держав, районів, муніципалітетів, селищ, сіл), затверджені відповідними радами. Місцевий бюджет — це формування та використання грошових коштів для виконання завдань і функцій, покладених на суб'єкти місцевого самоврядування. Місцевий бюджет відноситься до категорії фінансів і економіки і є інструментом вирішення місцевих проблем.

Місцеві бюджети - це бюджети Автономної Республіки Крим (тимчасово окупованої), обласні бюджети та бюджети місцевого самоврядування. До останніх належать бюджети територіальних громад сіл та їх об'єднань, селищ, міст (у тому числі районів у містах), бюджети об'єднаних територіальних громад на основі закону та бачення формування території громади [17].

Варто додати, що окрім понять «державний бюджет» та «місцевий бюджет» існує ще поняття «зведений бюджет». Відповідно до ст. 6 Закону про бюджет України визначено, що зведений бюджет - це сукупність бюджетних показників, що використовуються для аналізу та прогнозування економічного і соціального розвитку країни.

Таким чином, зведений бюджет України включає Державний бюджет України, зведений бюджет АРК (тимчасово окупованої) та показники зведеного бюджету областей,

Зведений бюджет області включає показники обласного бюджету, зведеного бюджету області та бюджетів міст області. Зведений районний бюджет включає показники районного бюджету, показники міського бюджету районного рівня, показники бюджету населеного пункту та села.

Зведений бюджет міста, поділеного на райони, включає показники бюджету міста та показники бюджету районів, до складу яких воно входить. Для інших міст, селищ і сіл, які адміністративно віднесені до міста чи центрального району міста, до зведеного бюджету міста чи центрального району міста включаються показники бюджету цих міст, селищ, сіл [20].

Розроблені відповідно до Закону показники бюджету громади об'єднаної території та плану формування території громади включаються до відповідного Зведеного бюджету.

Зведений бюджет є суто аналітичним документом, який використовується для аналізу та оцінки показників бюджету та показників економічного та соціального розвитку.

Розглянемо принципи бюджетної системи, які визначають її інституційний характер (рис.1.2).

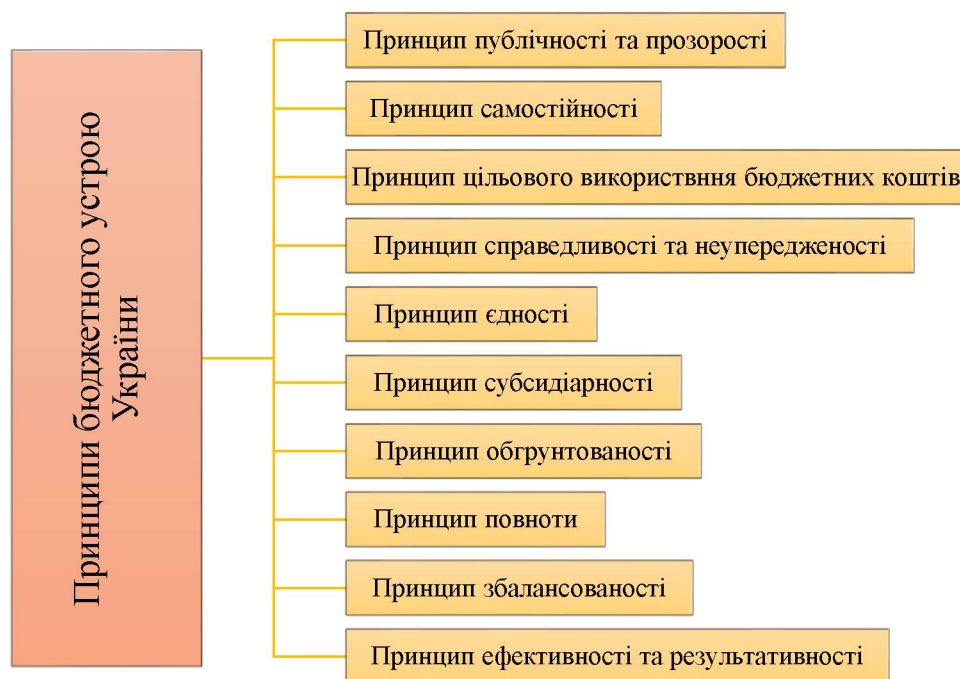

Рис. 1.2 – Принципи бюджетного устрою України

Джерело: розроблено автором за даними [5].

Загалом можна виділити два основні підходи до організації бюджетної системи: встановлення в принципі єдності всіх бюджетів, або самостійності кожного бюджету. Враховуючи системне значення цих підходів, у міжнародній практиці вони часто втілюються в принципи формування бюджетних систем.

Розподіл коштів бюджету визначається Законом про державний бюджет України, а джерело формування спеціальних фондів – повністю законодавством України. Склад цих коштів наведено в таблиці 1.1.

Таблиця 1.1.

Загальна структура бюджету

Державний бюджет	
Загальний фон	Спеціальний фонд
Усі доходи бюджету, крім тих, що призначені для зарахування до спеціального фонду бюджету	Доходи бюджету (включаючи власні надходження бюджетних установ), які мають цільове спрямування
Усі видатки бюджету, що здійснюються за рахунок надходжень до загального фонду бюджету	Видатки бюджету, що здійснюються за рахунок конкретно визначених надходжень спеціального фонду бюджету (у тому числі власних надходжень бюджетних установ)
Кредитування бюджету (повернення кредитів до бюджету без визначення цільового спрямування та надання кредитів з бюджету, що здійснюється за рахунок надходжень загального фонду бюджету)	Кредитування бюджету (повернення кредитів до бюджету з визначенням цільового спрямування та надання кредитів із бюджету, що здійснюється за рахунок конкретно визначених надходжень спеціального фонду бюджету)
Фінансування загального фонду бюджету	Фінансування спеціального фонду бюджету

Джерело: розроблено автором за даними [23].

Таким чином, на основі вище викладеного, можна зробити висновок, що бюджетна система України - це сукупність загальнодержавного та місцевих бюджетів, сформульована з урахуванням економічних відносин, державних та адміністративно-територіальних установ і врегульована правовими нормами.

1.2. Державний бюджет в економічній системі держави

Державний бюджет посідає одне з провідних місць у фінансовому секторі та системі регулювання розвитку в різних країнах. Бюджет України є невід'ємною складовою розбудови незалежної держави. Розвиненість і доступність державного інформаційного простору має позитивні фактори розвитку бюджетних відносин.

У фінансовій системі на основі бюджетних даних виявляються численні закономірності пов'язаних процесів у конкретних умовах місця і часу, які неможливо виявити іншим способом. Масштаби його дії неможливо оцінити без відповідних досліджень [2].

Сучасні реалії в Україні показують, що з моменту вторгнення Росії на територію країни видатки держбюджету зросли в 9 разів – до 1,944 трлн грн, причому більшість статей перевищили показники 2021 року, за винятком освіти, економічної діяльності та погашення зовнішнього боргу. Оголошена сума на 2021 рік на 65% більша, ніж роком раніше, причому лєвова частка припадає на соціальне забезпечення – 22%.

У державному бюджеті України 2023 року найбільше фінансових ресурсів спрямовано на національну безпеку і оборону – близько 50% від усього бюджету, або 1141,1 млрд грн. Значні витрати на забезпечення виконання заходів у цій сфері матимуть такі відомства: Міністерство оборони України (857,9 млрд грн), Головне управління розвідки Міністерства оборони України (11,6 млрд грн), Міністерство внутрішніх справ України (209,8 млрд грн) тощо [19].

Крім того, у зв'язку з призупиненням дії Закону України від 3 липня 1991 р. № 1282-ХІІ «Про індексацію грошових доходів громадян» [21] до 2023 року роботодавці припиняють нараховувати індексацію заробітної плати працівників, тому ці зміни торкнуться підприємств, особливо фізичних осіб-підприємців (Додаток А).

Тому, новоприйнятий Держбюджет на 2023 рік слід розглядати як ключовий фінансовий ресурс країни, яка прагне незалежності, управління яким зможе впливати на більшість соціально-економічних процесів у цій ситуації, а

також як інструмент забезпечення розвитку країни шляхом мобілізації частини національного доходу та його розподілу у соціально важливих сферах економіки в умовах воєнного стану.

Необхідність дослідження бюджетної системи держави є одним із найважливіших аспектів прийняття ефективних управлінських рішень у фінансовій сфері. Одним із напрямів дослідження державного бюджету України є аналіз інформації про його стан та розвиток, що є передумовою для створення методологічної основи подальших наукових досліджень фінансової системи [1].

У пострадянських країнах нещодавня дискусія щодо визначення ключової ролі бюджету продемонструвала важливість розуміння ролі бюджету у фінансовій системі країни та нагальність вдосконалення бюджетного питання, що призвело до висновку, що багато бюджетних процесів стають чітко визначеними, ефективними лише після подання у вигляді макрофінансових показників. Більшість бюджетних категорій неможливо адекватно уявити без кількісних фінансово-економічних характеристик.

У фінансовій системі на основі бюджетних даних виявляються численні закономірності пов'язаних процесів у конкретних умовах місця і часу, які неможливо виявити іншим способом. Масштаби його дії неможливо оцінити без відповідних досліджень [2].

Після здобуття Україною незалежності бюджетна система багато років функціонувала на старих організаційно-методологічних засадах і принципах.

Нам необхідно створити власну сучасну науково-нормативну базу для підготовки та працевлаштування кваліфікованих фахівців. На той час серйозною проблемою було те, що державного бюджету як єдиного механізму фінансової системи не існувало.

Формування узгодженої бюджетної інформації на макрорівні (рівні системи державних фінансів) потребує масштабних та трудомістких розрахунків, що зумовлено відсутністю сучасних програмних засобів. Все це не дозволяє виробити єдиний підхід до надання інформації та аналізу бюджетного регулювання.

Фінансове регулювання як метод фінансового впливу на державний бюджет України пов'язане із застосуванням двох методів розподільних відносин: балансування та регулювання.

Збалансований метод передбачає розподіл за окремими елементами та розподіл кінцевих (збалансованих) елементів. Проміжні елементи розраховуються за конкретними методиками, а остаточний розрахунок є різницею між загальним доходом і проміжними елементами.

У нормативному праві всі або більшість елементів розподілу визначаються на основі критеріїв, встановлених валовим доходом [4]. Слід зазначити, що роль і місце державного бюджету України в підсистемі фінансового регулювання є дуже важливими.

Слід розуміти, що 2023 рік буде складним для суспільства, окремої людини та української економічної системи в цілому, яка неминуче зазнає суттєвого послаблення через реальне скорочення заробітної плати працівників бюджетної сфери, що призведе до різкого зниження сукупного попиту на споживання, а збільшення частки посадових окладів та грошового забезпечення військовослужбовців призведе до звуження попиту на товари повсякденного попиту. Така ситуація призведе до подальшого зниження доходів МСП, які зараз працюють переважно на внутрішньому ринку. У результаті навіть ця частина населення матиме менше роботи та споживання, а охочих виїхати за кордон збільшиться. Це призведе до більшого скорочення внутрішнього ринку через подальший фізичний відтік споживачів, які зараз продовжують тут працювати.

Водночас зменшиться кількість громадян, які досі сплачували невеликі суми прямого прибуткового податку, що дозволить поповнити державний бюджет, хоча й мінімально.

Крім того, через менші витрати бюджетних установ зменшиться попит на товари та послуги з боку великого приватного сектора, який постачає ці установи та виконує для них підрядну роботу. Це передбачає реальний кумулятивний ефект стиснення бюджету, а також відсутність податкових надходжень для найманих працівників і суб'єктів господарювання зі зниженими доходами —

звуження обсягів торгівлі безумовно вплине на надходження до державного та місцевих бюджетів [22].

Така ситуація для держави виглядає вкрай нераціональною та недалекоглядною з точки зору довгострокового негативного впливу на українську економіку, населення та, зрештою, фіскальну спроможність, оскільки саме під час війни Україна отримала суттєву допомогу від своїх партнерів для покриття додаткового бюджетного дефіциту, спричиненого її керівництвом. Але після того, як війна закінчиться, не буде потреби звертатися до інших країн для фінансування зростаючого бюджетного дефіциту – коли наслідки скорочувальних ефектів нещодавно прийнятого бюджету на наступний рік будуть відчутні повністю.

Тому на мою думку, основними ризиками для формування державного бюджету у 2023 році можуть бути низькі темпи відновлення економіки через чинники воєнного стану в країні (зруйнований виробничий потенціал, високий рівень безробіття, недостатній споживчий попит, мобільність робочої сили); посилення кризових тенденцій в енергетиці та на світових фінансових ринках, що може вплинути на інтенсивність міжнародної підтримки України; скорочення програм державної підтримки суб'єктів господарювання може призвести до зниження сукупного попиту та податкові надходження до бюджету погіршення фіскальної стабільності державних фінансів через обмеження зовнішніх позик можливість.

Слід зазначити, що роль державного бюджету України у фінансовій системі може бути різною. Крім того, це не завжди залежить від конкретної ваги бюджетних асигнувань як джерела фінансування. Для України дуже актуальним є, здавалося б, парадоксальне завдання підвищення ролі бюджету за рахунок зменшення його значення в умовах переходу до ринкових відносин. Це в першу чергу передбачає заміну пасивної ролі бюджетних асигнувань їх позитивним впливом на всі аспекти соціально-економічного розвитку.

1.3. Місцеві бюджети як складова частина бюджетної системи України

Аналіз проблем місцевих бюджетів України та міркування щодо теорії та практики побудови бюджетної системи держави з ринковою економікою свідчать про наявність серйозних недоліків існуючої фінансової самостійності місцевих бюджетів.

В умовах сучасного розвитку України питання децентралізації стало важливим завданням держави та передумовою подальшої євроінтеграції.

Місцеві бюджети, як базові фінансово-планові та локальні нормативно-правові акти займають важливе місце в управлінні економікою країни та сприяють соціальному розвитку кожного регіону.

Місцеві податки і збори є частиною місцевих доходів. Нині в Україні питання самостійного функціонування місцевих бюджетів мають такий вигляд. Недостатнє фінансування розвитку місцевого самоврядування. У бюджетній системі кожної країни місцеві органи влади повинні мати достатні фінансові ресурси для своєчасного виконання покладених на них функцій і завдань.

Формально за українським законодавством їм надається необхідна ресурсна база з багатьма повноваженнями щодо наявних коштів, землі та іншого державного майна. Дійсно, фіскальна спроможність регіональних громад є дуже обмеженою та не відповідає встановленим нормам забезпечення соціального забезпечення, що призводить до великих касових розривів у виконанні місцевих бюджетів [15].

При цьому найважливішим фінансовим джерелом місцевого самоврядування є доходи місцевих бюджетів. Фінансовий потенціал кожного регіону країни формується шляхом раціонального використання власних та сформованих джерел доходів (рис. 1.3.)

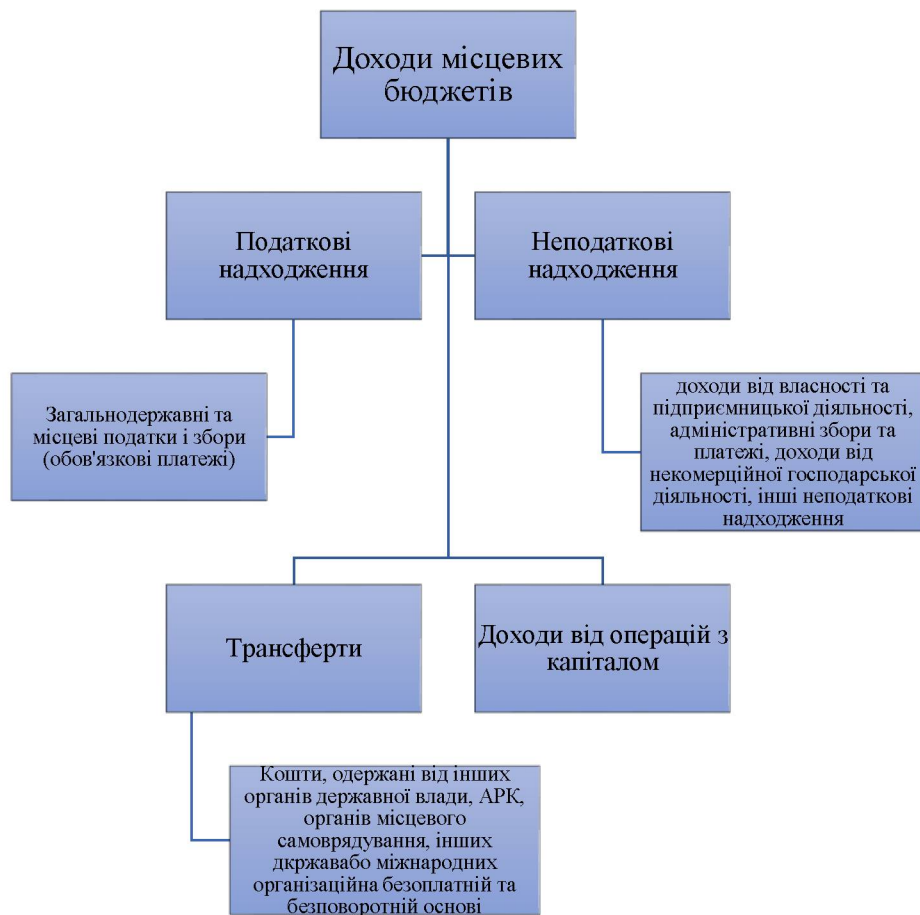

Рис. 1.3 – Доходи місцевих бюджетів

Джерело: розроблено автором за даними [23].

Основними джерелами доходів місцевих бюджетів є податкові надходження (державні податки, місцеві податки і збори, загальнодержавні податкові відрахування, що законодавчо закріплені в місцевих бюджетах), власні кошти муніципальних утворень (кошти, що утворюються за рахунок діяльності підприємств і організацій, що перебувають у власності місцевих громад), плата за послуги, що надаються земськими органами, місцеві позики.

Частка цих основних джерел у місцевій фіскальній структурі визначає ступінь самостійності місцевого бюджету. Проте формування дохідної складової місцевого бюджету України вже багато років є проблематичним, зокрема через недостатнє фінансування місцевої влади та нестабільність доходів.

Постійна матеріальна неможливість влади та нестабільність джерел її доходів стали справжньою національною проблемою. Як наслідок, на місцях не вирішуються першочергові проблеми громадян, у різних регіонах недостатньо

фінансуються економічний і соціальний розвиток, благоустрій, управління державним господарством, освіта, охорона здоров'я, погіршується стан доріг тощо[1].

До негативних факторів, що впливають на динаміку надходжень до місцевих бюджетів, слід віднести уповільнення темпів соціально-економічного розвитку країни, зростання безробіття, посилення інфляційних процесів, знецінення валюти.

Через постійну нестачу ресурсів місцева влада стикається також з іншою проблемою — міжбюджетними трансфертами, які становлять непропорційно високу частку доходів місцевих бюджетів. Половину доходів місцевих бюджетів становлять трансферти державного бюджету, тому громади втрачають реальну здатність керувати соціально-економічним розвитком краю. Висока дотаційність місцевих бюджетів та залежність територіальних громад від вертикального розподілу не стимулюють самостійність місцевих бюджетних процесів та посилення концентрації бюджетних ресурсів.

Постійне зростання офіційних трансфертів та загальних державних податків у доходах місцевих бюджетів не лише ставить місцеву владу в повну залежність від дій та рішень центральної влади, а й суперечить європейській та світовій тенденції розвитку місцевого самоврядування.

Також менше стимулів мобілізувати кошти та знаходити власні резерви для наповнення місцевих бюджетів [6]. Відносно висока частка міжбюджетних трансфертних платежів у структурі доходів місцевих бюджетів свідчить про постійне посилення концентрації бюджетних ресурсів. Сьогодні питання децентралізації бюджетної системи України є надзвичайно актуальним, адже фіскальна децентралізація є однією з найважливіших умов незалежності та життєздатності місцевої влади.

В ідеалі 90-95% проблем місцевого рівня мали б вирішуватися на рівні регіональної громади, але сьогодні нічого не вдасться вчасно і якісно реалізувати з однієї причини: у нас більшість ресурсів акумулюється в державному бюджеті.

Бюджетна незалежність можлива лише за наявності достатніх джерел

доходу. Згідно з досвідом економічно розвинених країн, частка власних доходів у бюджеті органів місцевого самоврядування повинна досягати не менше 40%. З іншого боку, в Україні частка власних надходжень у структурі доходів місцевих бюджетів зменшується (за останні роки цей показник не перевищує 5%), що призводить до збільшення обсягу дотаційних бюджетів. Недостатність власного стабільного доходу значною мірою обмежує вплив місцевої влади на соціально-економічний розвиток громади. Таким чином території, де зосереджені платники податку на доходи фізичних осіб, формують міцнішу економічну основу [17].

Місцеві бюджети займають не тільки важливе місце в бюджетній системі, а й є однією з стрижневих ланок економічних систем різних країн, їх роль і значення безпосередньо залежать від типу економічної системи, обраних цілей і пріоритетів соціального розвитку. Основними складовими багатогранної ролі місцевого бюджету є: важливий фактор економічного розвитку та фінансової стабільності, інструмент макроекономічного регулювання, фінансова основа місцевого самоврядування.

Самостійність усіх місцевих бюджетів забезпечується забезпеченням джерел формування відповідних бюджетних надходжень, правом місцевих органів влади визначати спрямування бюджетних коштів відповідно до законодавства України, а також правом відповідних місцевих рад самостійно та взаємозалежно розглядати та затверджувати відповідні місцеві бюджети.

Фінансова децентралізація суттєво скоригувала процес розвитку території України, створивши умови для розширення фіскального простору та повноважень місцевого самоврядування, фіскальної автономії та стабільності місцевих бюджетів, прозорості та ефективності використання коштів та індивідуальних потреб кожної громади, що безпосередньо впливає на зростання та покращення рівня життя та добробуту людей у регіонах [20].

Дослідження особливостей територіального розвитку України в умовах фінансової децентралізації показує, що українські територіальні громади стикаються зі значними фінансовими, матеріально-технічними, гуманітарними та адміністративними проблемами під час впровадження реформ. Більшість із

них мають довготривалий характер, негативно впливають на повноцінне впровадження децентралізації на місцях і протягом багатьох років є перешкодою для ефективного соціально-економічного розвитку різних регіонів.

Завдяки впровадженню реформи місцевого самоврядування загальні доходи місцевих бюджетів з року в рік збільшувалися. Якщо у 2014 році ця цифра становила 185,4 мільйона гривень, то у 2017 році ця цифра зросла майже втричі, подолавши планку у 500 мільйонів гривень [11]. Лише невелике зменшення у 2020 році (на 89 мільйонів гривень порівняно з попереднім роком) відбулося через появу непередбачених витрат першої хвилі Covid-19.

Ця тенденція буде зламана в лютому 2022 року. Відстежуючи помісячну динаміку надходжень до місцевих бюджетів за 2022 рік, за січень-лютий загальний обсяг суттєво зріс з 41 млрд до 49 млрд грн.

Ключовими чинниками скорочення бюджетних надходжень у цих регіонах є зменшення кількості громадян за рахунок міграції в безпечніші регіони України та за кордон, зниження ділової активності великих і малих підприємств та зниження купівельної спроможності населення.

Найбільшу залежність від державного бюджету мають Луганська, Чернівецька та Закарпатська області. Така ситуація свідчить про меншу автономію та свободу місцевого управління коштами, що, у свою чергу, зменшує незалежність місцевих бюджетів. Проте у зв'язку зі змінами законодавства на період дії воєнного стану місцеві бюджети тимчасово окупованих зон та районів бойових дій не залучають реверсну дотацію або очікується збільшення залишків коштів загального та спеціального фондів. Це дасть можливість у звичних темпах фінансувати першочергові потреби на місцевому рівні.

Від вирішення цих та інших питань формування та використання коштів місцевих бюджетів значною мірою залежатиме розширення економічної самостійності регіонів країни.

Зрештою, ступінь їхньої політичної незалежності та фінансової безпеки має великий вплив на появу демократичних ринково-орієнтованих систем і збільшує шанси на успішні реформи.

Для справжнього забезпечення принципу незалежності формування та використання бюджету на всіх рівнях кожна ланка бюджетної системи повинна мати чітку та законодавчо визначену дохідну основу, а взаємовідносини державного та місцевих бюджетів повинні враховувати конкретні умови та перспективи соціально-економічного розвитку кожного регіону.

Висновки до 1-го розділу

В умовах ринкових відносин, особливо в період переходу до ринку, бюджетна система є найважливішим економічним регулятором. Від того, чи правильно налагоджена бюджетна система, залежить ефективне функціонування всього народного господарства і зовнішніх зв'язків країни.

Дані проведеного дослідження показують, що єдиного визначення сутності поняття «бюджетна система» немає. На основі аналізу літератури можна зробити висновок, що тлумачення терміну «бюджетна система» є найбільш вдалим і повним, якщо об'єднати дві класифікації бюджетних режимів: організаційну та економіко-правову, щоб визначення стало змістовним та універсальним, а наявність правової та економічної перспектив поєдналася з іншими характерними ознаками категорії.

Дослідження показує, що бюджетна система – це набір взаємопов'язаних сегментів національного бюджету, які дотримуються однакових принципів, функціонують лише на нормативно-правовій основі та мають комплексний вплив. Надання суспільних благ стало однією з функцій держави в економіці, а її фінансування здійснюється за рахунок основної ланки бюджетної системи — державного та місцевих бюджетів. Незалежно від того, скільки рівнів має бюджетна система, сформульовані в цілому принципи повинні бути узгодженими на всіх етапах і не можуть суперечити один одному.

Ефективність фінансової системи будь-якої країни залежить від фінансів держави, які в свою чергу характеризуються правильною бюджетною системою, яка реалізується через правильно сформований державний бюджет.

Державний бюджет України на 2023 рік, який нещодавно ухвалила державна влада, показує нам, що це найкращий варіант з усіх запропонованих в умовах війни. Сьогодні економіка країни перебуває на найнижчому рівні за часи незалежності, підтримується лише зовнішніми запозиченнями та економічно життєздатним бізнесом, який продовжує функціонувати, незважаючи на обставини.

Тому цілком логічним кроком держави у 2023 році має бути передбачення механізмів та інструментів пом'якшення негативних наслідків воєнного стану, не пов'язаного з комерцією, які можуть суттєво знизити конкурентоспроможність і навіть перешкоджати роботі підприємств, а саме: логістичні проблеми, перебої з енергопостачанням, проблеми з природою сировини, екологічні проблеми, тимчасова відсутність адресної підтримки з боку держави тощо.

РОЗДІЛ 2

ОСОБЛИВОСТІ БЮДЖЕТНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЇЇ РОЗВИТКУ

2.1. Сучасний стан функціонування бюджетної системи України

За результатами дослідження основних складових бюджетної системи України можна простежити такі тенденції: у 2022 році до державного та місцевих бюджетів надійшло 1,7 млрд грн, що на 83% більше, ніж за відповідний період минулого року.

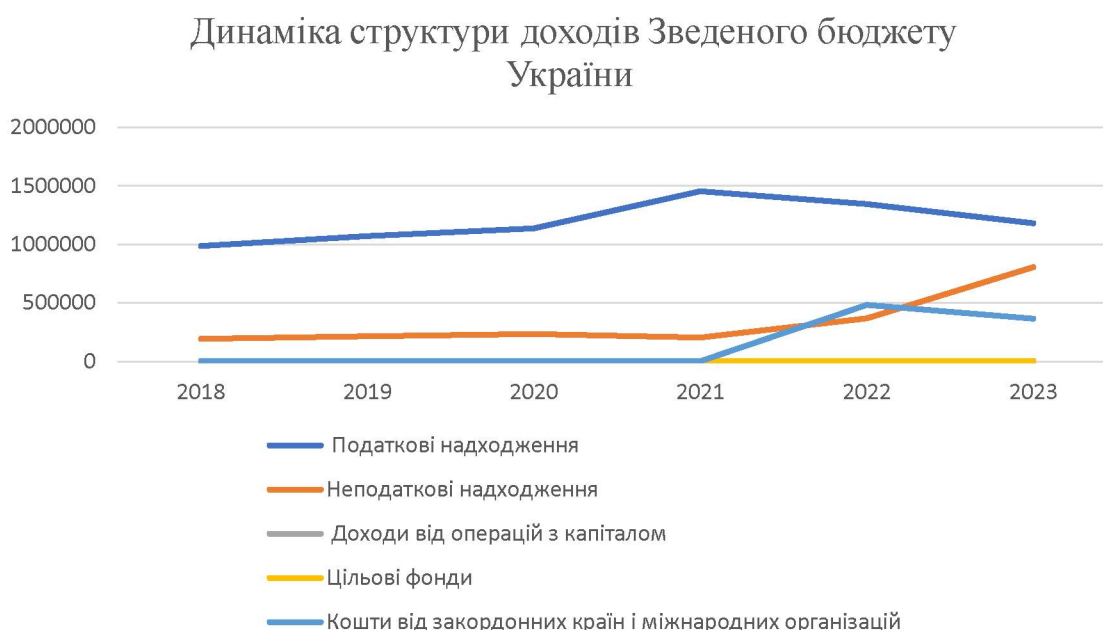

Рис.2.1 - Динаміка структури доходів Зведеного бюджету України

Джерело: розроблено автором за даними [11].

Загалом з 2018 по 2022 рік до державного бюджету України надійшло 6 086,6 млрд грн, а на кінець 2023 року очікується, що доходи складуть 1 329,2 млрд грн [6].

Найбільшу частку в структурі доходів зведеного бюджету складають податкові надходження, які в середньому за 2018-2022 роки становили 75,6%, з них найбільша частка – майже 1500,01 млрд гривень у 2021 році, у 2021 році – 18%.

Загальний неподатковий дохід, дохід від основної діяльності - 0,03%, цільові фонди - 0,05%. [6]. Варто зазначити, що у 2022 році в розрізі бойових дій

значну частину надходжень склало фінансування від різних міжнародних організацій і країн, а також партнерів – 27%, що на 479,7 млрд грн більше порівняно з 2018 рік.

Відповідний обсяг та оптимальна структура видатків загального бюджету України забезпечується якісним та належним виконанням функцій держави. Видатки бюджету здійснюються в процесі розподілу грошових коштів, зосереджених у руках держави, виходячи з обсягу і характеру передбачених Конституцією України функцій органів державної влади та місцевого самоврядування та їх використання на виконання затверджених планів і заходів.

Порівняно з 2018 роком видатки зведеного бюджету України (без урахування міжбюджетних трансфертів) у 2022 році зросли на 1793,1 млрд грн. Динаміку та структуру видатків наведено на рисунку 2.2.

Динаміка структури видатків Зведеного бюджету України

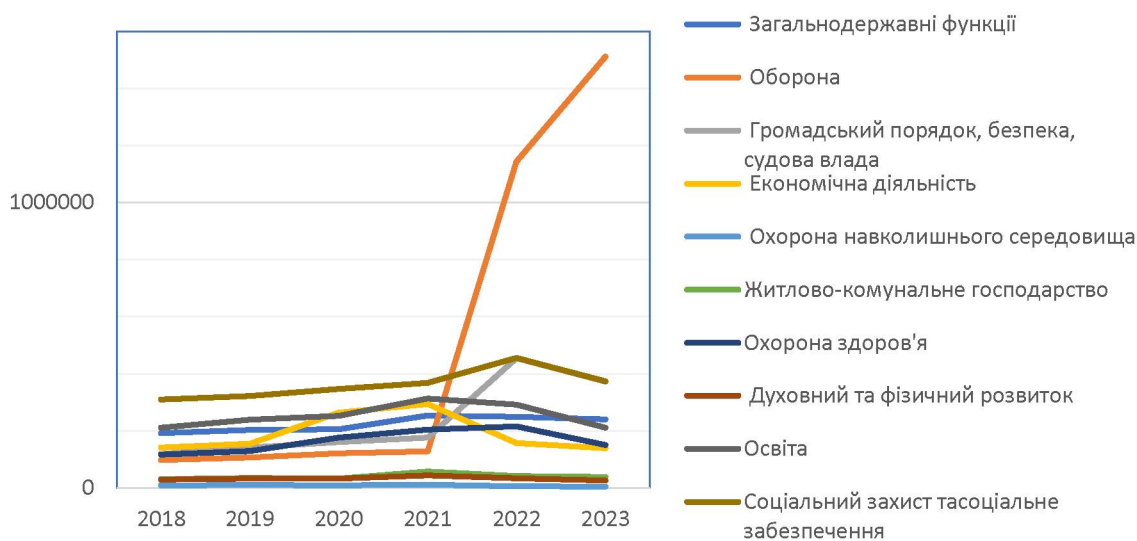

Рис. 2.2. – Динаміка структури видатків Зведеного бюджету України

Джерело: розроблено автором за даними [11].

Зміни видатків загального бюджету України у 2022 році порівняно з 2018 роком. З них видатки на охорону громадського порядку, безпеки та правосуддя зросли на 336,4 млрд грн, видатки на соціальний захист та безпеку зросли на 145,8 млрд грн, видатки на охорону здоров'я зросли на 99,4 млрд грн, а найбільше зросли видатки на оборону – 99,4 млрд грн. 1045,7 млрд. грн. Водночас видатки

на освіту, економічну діяльність та загальнодержавні функції незначно зросли та водночас зменшилися порівняно з «мирним» 2021 роком зі зменшенням на 80,7 млрд грн, 15,6 млрд грн та 57 млрд грн. відповідно [12].

Таблиця 2.1.

Планові показники надходжень та видатків

Найменування показника	2022 рік (план)	2023 рік (план)
I. Загальні показники надходжень		
Доходи (з міжбюджетними трансфертами)	1 165 570,4	1 289 142,9
Загальний фонд	1 036 631,2	1 155 897,6
Спеціальний фонд	128 939,2	133 245,3
Повернення кредитів	8 719,2	8 412,9
Загальний фонд	8 398,7	8 123,4
Спеціальний фонд	320,5	289,5
Дефіцит "+" / профіцит "-"	229 023,0	199 139,5
Загальний фонд	203 108,4	172 224,9
Спеціальний фонд	25 914,6	26 914,6
Разом по розділу I	1 403 312,6	1 496 695,3
II. Загальні показники видатків та надання кредитів		
Видатки	1 380 038,6	1 472 936,0
Загальний фонд	1 241 641,6	1 330 066,3
Спеціальний фонд	138 397,0	142 869,7
Надання кредитів	23 274,0	23 759,3
Загальний фонд	6 496,6	6 179,6
Спеціальний фонд	16 777,4	17 579,7
Разом по розділу II	1 403 312,6	1 496 695,3

Джерело: розроблено автором за даними [11].

Незначні зміни (до 1%) зазнали інші категорії видатків, такі як: житлово-комунальні послуги, розумовий та фізичний розвиток, охорона навколишнього середовища, соціальний захист та соціальне забезпечення.

Зважаючи на найбільшу складову загального бюджету – Державний бюджет України, розподіл його видатків за останні роки зазнав значних змін.

Протягом 2018-2019 років, в умовах активного впровадження реформи оптимізації адміністрування та делегування повноважень, найбільшу питому

вагу у видатках бюджету становили трансфертні міжбюджетні платежі місцевим бюджетам – 27,3% від загального обсягу видатків. Проте у 2020-2021 роках у зв'язку з впливом пандемії Covid-19 на населення найбільше коштів було спрямовано на соціальне забезпечення та соціальне забезпечення – 24% від загальних видатків.

Але у 2022 році ситуація змінилася – у зв'язку з повномасштабним вторгненням Росії найбільше бюджетних коштів було спрямовано на оборону країни, особливо на закупівлю військової техніки – 42,2% від загального бюджету [7].

Основними напрямками видатків Зведеного бюджету, що показують пріоритети держави на 2023 р., є наступні категорії (рис.2.3):

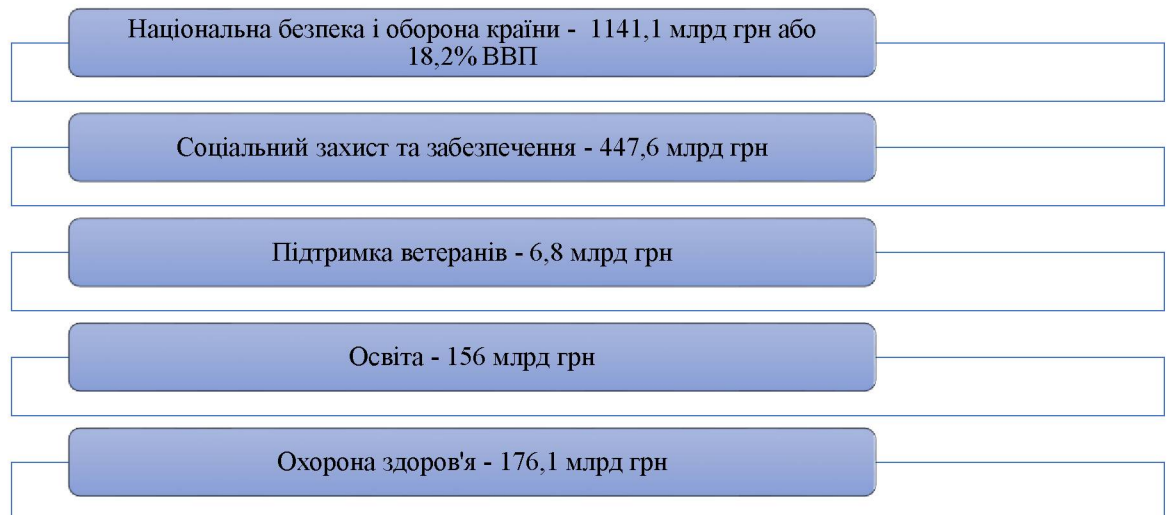

Рис.2.3 - Основні напрямками видатків Зведеного бюджету

Джерело: розроблено автором за даними [11].

Завдяки надходженням від західних партнерів та асигнуванням Національного банку України державний бюджет України за перші два місяці 2022 року отримав профіцит у 24 млрд грн, особливо профіцит загального фонду, незважаючи на загальний фонд у січні-лютому 2022 року дефіцит було заплановано 66,2 млрд. грн., а сума склала 13,1 млрд. грн. Однак на кінець того ж року бюджет все ще був дефіцитним.

Таблиця 2.2.

Доходи державного бюджету 2022-2023 роки

Найменування показника	2022 рік (прогноз)	2023 рік (прогноз)
податкові надходження	1 018 598,4	1 135 137,0
загальний фонд	940 587,5	1 054 987,0
спеціальний фонд	78 010,9	80 150,0
неподаткові надходження	134 788,2	139 125,4
загальний фонд	85 063,9	87 327,1
спеціальний фонд	49 724,3	51 798,3
інші доходи	1 883,9	1 880,5
загальний фонд	579,9	583,5
спеціальний фонд	1 304,0	1 297,0
всього доходів (без урахування міжбюджетних трансфертів)	1 155 070,4	1 276 142,8
загальний фонд	1 026 131,2	1 142 897,6
спеціальний фонд	128 939,2	133 245,3
офіційні трансферти	10 300,0	13 000,0
загальний фонд	10 300,0	13 000,0
спеціальний фонд		
Разом доходів	1 165 570,4	1 289 142,9
загальний фонд	1 036 631,2	1 155 897,6
спеціальний фонд	128 939,2	133 245,3

Джерело: розроблено автором за даними [14].

Показники дохідної частини на середньостроковий період розроблені з урахуванням норм податкового та бюджетного законодавства, зокрема (рис.2.4) [6]:

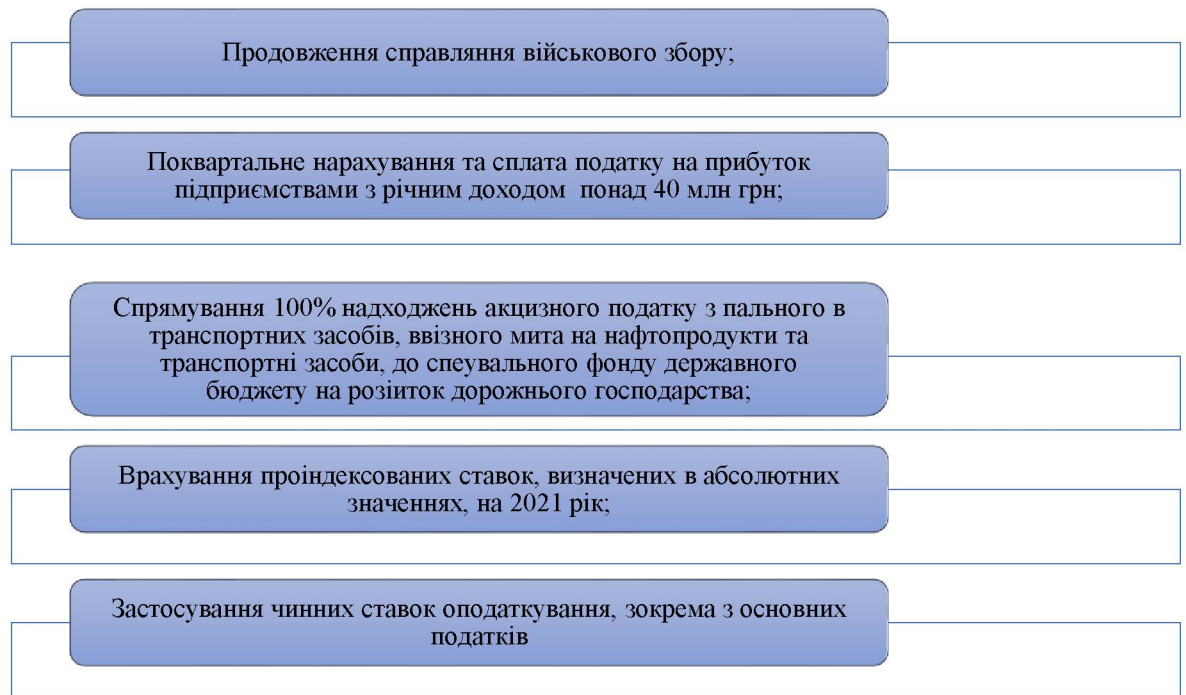

Рис.2.4 - Показники дохідної частини на середньостроковий період
Джерело: розроблено автором за даними [6].

У період з 2018 по 2023 роки зведений бюджет складається кожні 4 квартали з дефіцитом, як показано на рисунку 2.5.

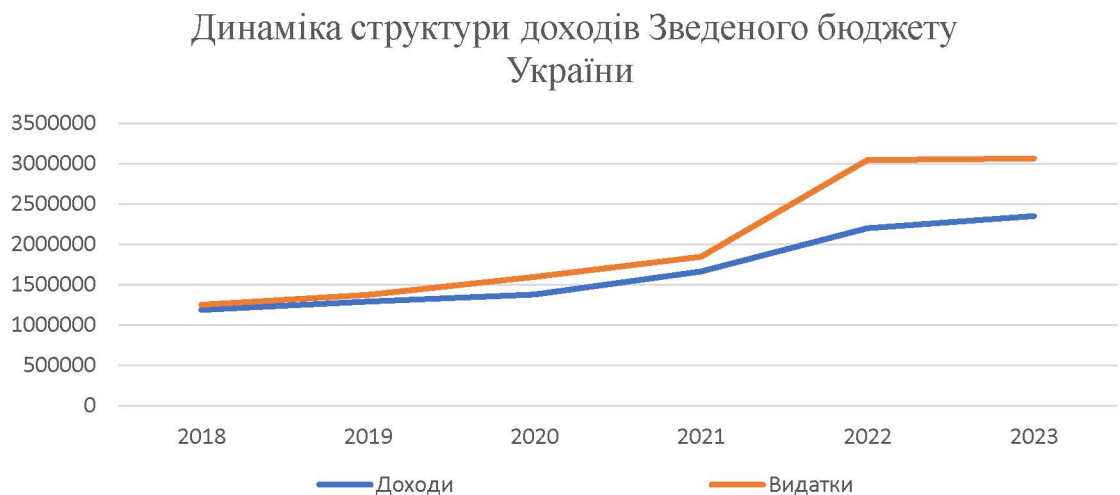

Рис.2.5 Динаміка доходів та видатків Зведеного бюджету 2018-2023 рр.
Джерело: розроблено автором за даними [11].

Розрив між доходами та витратами є найбільшим у 2022 році через значні витрати країни на оборону, але очікується, що розрив між цими компонентами бюджету буде більшим до кінця 2023 року через збільшення витрат на війну та підтримку економіки. Станом на квітень 2023 року дефіцит становив 181,9 млрд

гривень.

З метою забезпечення безперервного функціонування економіки та підтримки малого підприємництва Кабінетом Міністрів України неодноразово переглядався закон про бюджет та було прийнято низку нових законів та нормативно-правових актів, більшість з яких залишається в Кабінеті Міністрів України [11].

Особливо, під час війни система оподаткування була спрощена та уніфікована, а деякі податки були скасовані, наприклад податок на землю, податок на пальне, екологічний податок тощо. Місцева влада отримала більшу автономію, зокрема щодо публікації звітів про виконання місцевих бюджетів (табл. 2.3).

Таблиця 2.3.

Загальні показники доходів державного бюджету у 2022 - 2023 роках

Найменування показника	2022 рік			2023 рік		
	прогноз	відхилення до попереднього року		прогноз	відхилення до попереднього року	
		+/-	%		+/-	%
Державний бюджет (без урахування міжбюджетних трансфертів)	1 155,1	94,3	108,9	1 276,1	121,1	110,5
<i>загальний фонд</i>	<i>1 026,1</i>	<i>90,2</i>	<i>109,6</i>	<i>1 142,9</i>	<i>116,8</i>	<i>111,4</i>
<i>спеціальний фонд</i>	<i>128,9</i>	<i>4,2</i>	<i>103,3</i>	<i>133,2</i>	<i>4,3</i>	<i>103,3</i>

Джерело: розроблено автором за даними [11].

Я вважаю, що податкові пільги для бізнесу є лише тимчасовим і розумним заходом, і що найближчим часом бізнесові доцільно повернутися до нормального життя.

Таблиця 2.4.

Основні зміни в бюджетному та податковому законодавстві на період війни

Бюджетний кодекс	Нормативні акти Кабінету Міністрів України	Закони України
• Дозвіл на перевищення розміру резервного фонду бюджету понад 1 % • Зняття обмежень щодо захищених видатків • Право передачі коштів зі спеціального до загального фонду • Скасування обов'язкової публікації звітів місцевих бюджетів • Дозвіл на спрямування залишків освітніх субвенцій на тероборону та захист населення	• Визначення особливостей виконання місцевих бюджетів • Зміни в казначейському обслуговуванні • Спрощення процесу публічних закупівель • Спрощення процедури затвердження фінансових документів	• Спрощення механізму оподаткування 3 групи • Запровадження добровільної сплати ЄСВ для 1-2 груп • відсутність пені • Скасування плати за землю та екологічного податку • Скасування паливного акцизу • Запровадження регулювання місцевих податків і зборів сільськими / міськими радами

Джерело: розроблено автором за даними [8].

Зменшення податкових надходжень від окремих податків призвело до зменшення доходів місцевих громад, які навіть у довоєнний період не мали власних надходжень. Проте спостерігається збільшення попиту на витрати на місцях, головним чином на медичне обслуговування, засоби індивідуального захисту, гуманітарну допомогу, переселення, освіти та житло для переміщених осіб. Бюджетна криза торкається всіх громад, але насамперед тих, які знаходяться в зоні бойових дій чи на окупованих територіях [23].

В умовах низького кредитного рейтингу місцевої влади та практично повної відсутності досвіду муніципальних запозичень територіальні громади мають обмежений доступ до фінансування, зокрема через фінансову допомогу центральних органів влади, до якої мають доступ лише близько 50% громад. Наслідками недофінансування є скорочення видатків на працю, ЖКГ та освіти, що в довгостроковій перспективі означає значні ризики для регіонального розвитку. Хоча місцевий бюджет 2022 року виконується майже бездефіцитно,

але стабільність місцевого бюджету порушується, а потреби громади зростають.

Таким чином, можна припустити, що не лише повномасштабне вторгнення має негативний вплив на стан Зведеного бюджету, а також і Держбюджету та місцевих бюджетів, адже дефіцит, хоч і не такий значний, спостерігався ще задовго до 2022 р.

2.2. Проблеми функціонування бюджетної системи України та можливі шляхи їх подолання

До 32-ї річниці Незалежності нашої країни державний борг України наблизився до страшної позначки у 100% ВВП. Заборгованість виникає через те, що той чи інший уряд не має достатньо власних коштів для вирішення важливих проблем (наприклад, фінансування інвестиційних проєктів), через що він змушений брати позики у внутрішніх і зовнішніх кредиторів. Усе відбувається приблизно так само, як і зі звичайними людьми, за винятком того, що ми говоримо про країни набагато більшого масштабу: сотні чи навіть сотні мільярдів доларів. Як і будь-яка інша позика, державний борг має проблеми з погашенням – навіть із відсотками. Часто, щоб погасити наявний борг, країни змушені брати нові борги, застрягаючи на борговій «голці», з якої важко вибратися. Кінцевим наслідком такої залежності може стати суверенний дефолт, коли держава формально відмовляється платити за своїми зобов'язаннями. Це може призвести до неконтрольованої девальвації національної валюти, що призведе до значного падіння рівня життя населення [3].

Для України, яка класифікується як країна, що розвивається, поріг встановлено на рівні близько 65% річного валового внутрішнього продукту. У перше десятиліття Незалежності Україна переважно намагалася певною мірою дотримуватися цього стандарту, але світова криза 2008 року завдала сильного удару по вітчизняній економіці.

У результаті відношення державного боргу до ВВП поступово почало зростати, поки в 2013 році не досягло рівня близько 40%. Після Революції Гідності та тимчасової окупації Росією Криму та частини Донбасу український уряд був змушений значно збільшити свої запозичення, а частка боргу підскочила до 81% ВВП у 2016 році.

Потрапивши в халепу, український уряд намагався провести досить виважену боргову політику, яка знизила боргове навантаження до 43,3% ВВП у 2021 році [6].

Однак, коли почалося повномасштабне вторгнення, національний бюджет мав величезний дефіцит – наразі близько 5 мільярдів доларів на місяць – оскільки уряду довелося терміново шукати додаткові ресурси для утримання сил оборони.

У перші місяці війни національні банки купували облігації внутрішніх державних позик, що робили за рахунок емісії валюти (або, грубо кажучи, друкування грошей). Відтоді такі партнери та кредитори, як Сполучені Штати, Європейський Союз та Міжнародний валютний фонд, почали активно брати участь у підтримці фінансової стабільності України.

Загалом на покриття дефіциту держбюджету до 2022 року уряду вдалося залучити \$51,3 млрд, з яких \$12,5 млрд – емісія НБУ та майже \$12 млрд – США (більшу частину яких Україна отримала безповоротно).

8 мільярдів доларів наша країна позичила в Європейського Союзу, 7,7 мільярдів доларів було отримано за рахунок випуску військових облігацій, 2,7 мільярдів доларів частково покрито Міжнародним валютним фондом, майже 2 мільярди доларів надано Канадою у вигляді грантів і пільгових кредитів [12].

Україна також фінансується іншими державами (переважно Німеччиною, Великою Британією, Японією, Францією, Італією, Нідерландами) та міжнародними фінансовими організаціями (Світовим банком та Європейським інвестиційним банком), які надають Україні значні обсяги безповоротної допомоги.

У 2023 році Україна більше не використовує емісію НБУ, а станом на середину серпня уряду вдалося залучити понад \$39 млрд для покриття дефіциту держбюджету. З них найбільша сума надходить від «макрофінансування» ЄС (понад 13 мільярдів доларів).

Україна отримала понад \$9,5 млрд фінансування через випуск облігацій внутрішньої державної позики. Ще 8,5 мільярда доларів – це допомога та пільгові позики від США, а понад 3,5 мільярда доларів – це частина фінансування Міжнародного валютного фонду в рамках нової програми співпраці. З початку тотальної війни нам безповоротно надано понад 18 мільярдів доларів у вигляді

допомоги. Решта залучених коштів – це кредити, які, хоч і надаються нашій державі на пільгових умовах, не можуть не вплинути на розмір державного боргу України.

До 2022 року ця цифра зросла на \$13,4 млрд до \$120 млрд. Оскільки минулого року економіка скоротилася майже на третину, а гривня девальвувала, співвідношення боргу до ВВП зросло до 78,5%.

До 2023 року, хоча війна триває і економіка України починає відновлюватися, державний борг за перше півріччя зріс на 15,6% і досяг 128,8 млрд доларів [13].

За оцінками Міжнародного валютного фонду, до кінця 2023 року державний борг може зрости до 98,3% ВВП. Враховуючи, що до 2022 року Україна витратила на погашення боргів перед міжнародними кредиторами майже третину державного бюджету, тенденція зростання державного боргу починає лякати. За курсом гривні за неповний 2023 рік наша країна залучила на покриття дефіциту бюджету понад 1,4 трильйона гривень, тоді як за підсумками поточного року надходжень до самого бюджету очікується ще менше – лише 1,3 трлн грн.

Отже, головною проблемою державного бюджету України є борг. Проте, це не єдина проблема бюджетної системи України.

Протягом останніх років бюджетна система України стикається з різними проблемами, основними з яких є [16]:

- Відсутність чіткого розуміння майбутнього економічного розвитку та наряду реформ. Це призвело до хаосу у функціонуванні національної економіки, частій зміні векторів розвитку та основних завдань економічної політики, непослідовності у проведенні реформ у процесі зміни влади. Ця характеристика також відображається у формуванні та реалізації бюджетної політики, особливо неврахування світових тенденцій розвитку та ефективного розподілу бюджетних коштів;

- Відсутність розробки та реалізації політики соціальної справедливості. Це загрожує не лише майбутньому економічному розвитку, але й виживанню

країни. Дослідження в Сполучених Штатах, практика Великої Британії, Іспанії та Бразилії показує, що соціальна справедливість є важливою передумовою сталого розвитку економічної системи будь-якої країни;

- Надмірна залежність від зовнішньої допомоги. Залежність України від зовнішньої фінансової допомоги для гарантування бюджетних витрат ставить її в слабе становище;

- Недостатні доходи бюджету, що призводить до зростання дефіциту бюджету та державного боргу;

- Розподіл бюджетних коштів часто є непрозорим і не відповідає вимогам здорової економічної політики, спрямованої на розвиток національної економіки.

- Поширена практика нецільового використання коштів обмежує розвиток бюджетних систем. Прикладом цього є створений у 2020 році Фонд боротьби з COVID-19, який акумулював 66 мільярдів гривень і, за заявами урядовців, призначений для подолання наслідків пандемії.

За даними Міністерства фінансів України, значна частина цих витрат не пов'язана з підготовленістю країни до боротьби з епідемією коронавірусу (COVID-19) та підтримкою населення та малого бізнесу. Велика сума фонду спрямована на будівництво доріг (планується виділення 31,44 млрд грн), фінансування поліції (2,53 млрд грн), державну підтримку культури, туризму та креативного сектору (1 млрд грн), часткове відновлення галузі культури і спорту (0,475 один мільярд гривень), повернення коштів на ЗНО (52 мільйони гривень) та інші заходи;

- Має місце систематичне невиконання бюджетних видатків та невиконання планів розвитку економіки на всіх рівнях.

Експерти вважають, що Мінфін не в змозі ефективно реалізовувати масштабні програми підтримки економічного розвитку та масштабну соціальну політику, яка має охопити мільйони громадян, малого бізнесу. Водночас вони змогли реалізувати прості бюджетні плани, які не мали великого потенціалу підтримки бізнесу та громадян;

- Недостатній контроль за використанням бюджетних коштів, що призводить до втрат бюджетних коштів.

У 2022 році, незважаючи на перехід на середньострокове бюджетне планування у 2021 році, держбюджет-2023 було затверджено на один рік, а трансфертні видатки склали меншу частку державного бюджету, що свідчить про тимчасове гальмування реформ децентралізації.

Щодо бюджетних реформ та пропозицій у період 2019-2021 рр., то основними завданням бюджетної політики були (рис.2.6):

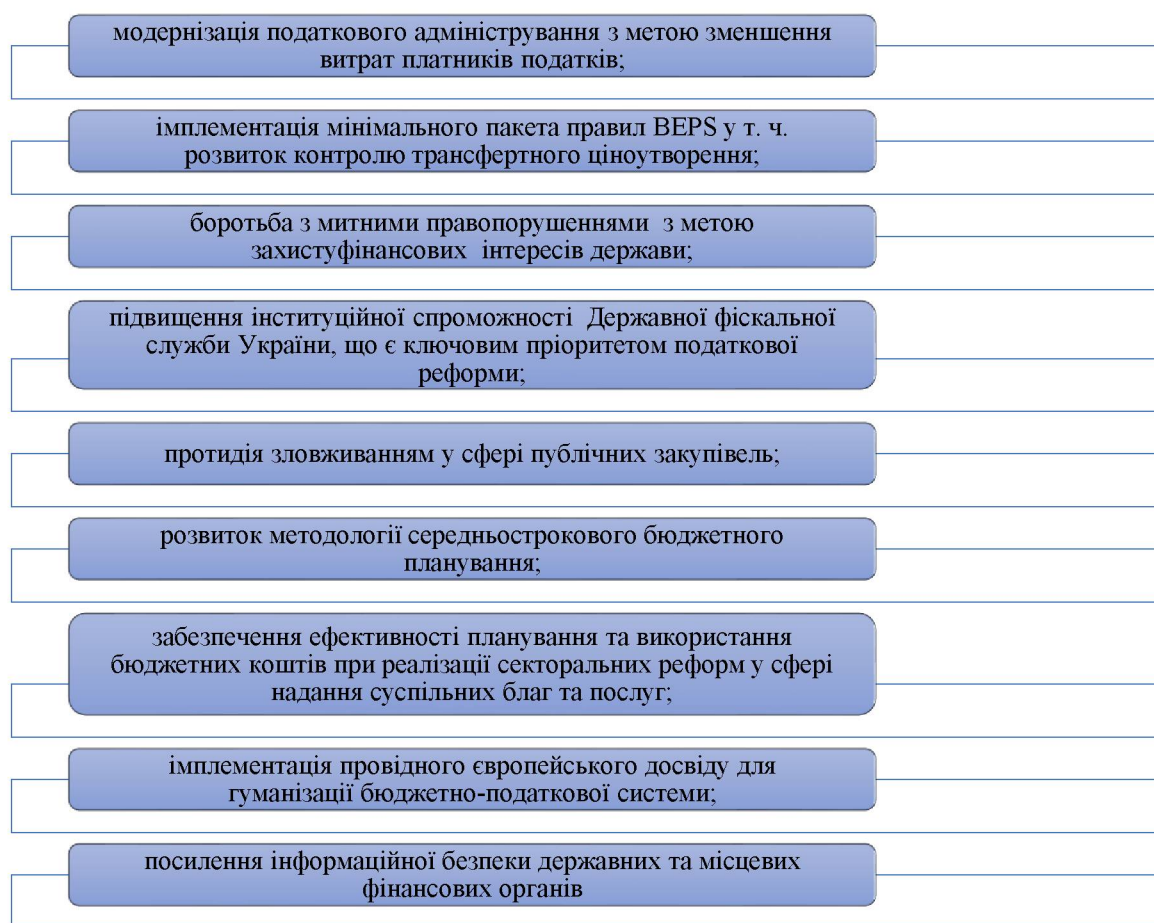

Рис. 2.6 - Бюджетні реформи та пропозицій у період 2019-2021 рр.

Джерело: розроблено автором за даними [11].

31 травня 2021 року уряд прийняв Бюджетну декларацію на 2022-2024 роки, в якій визначено важливі пріоритетні завдання та засади бюджетної політики, зокрема показники державного бюджету, як перший крок у середньостроковому бюджетному плануванні.

Очікувалося, що бюджет сприятиме подальшому економічному зростанню, забезпеченню макроекономічної стабільності, усуненню фінансових ризиків, створенню основи для трансформації виробництва країни для підвищення конкурентоспроможності на зовнішніх ринках, створенню привабливого інвестиційного середовища в країні.

Пріоритетами державного бюджету України на 2022 рік було інвестування в майбутнє, такі як: охорона здоров'я, освіта, інфраструктура, цифровізація, безпека та оборона [7]. Однак через глобальні зміни, які відбулися в Україні після повномасштабного вторгнення Російської Федерації, керівництво буде змушене швидко відреагувати та переглянути цілі та завдання, які стоять перед країною. В результаті оновлено або прийнято низку оперативних рішень та змін до чинних норм бюджетного законодавства для забезпечення злагодженого функціонування бюджетної сфери та посилення заходів щодо захисту громадян.

Зокрема, 15 березня 2022 року Верховна Рада України ухвалила український закон «Про внесення змін до глави 6 Закону України «Прикінцеві та перехідні положення» про бюджет України та інших законодавчих актів України», спрямованих на підвищення ефективності управлінських рішень у фінансовому забезпеченні національної безпеки та соціального захисту громадян України. Законом визначено, що на період дії воєнного стану у 2022 році не застосовуються такі положення цього закону:

- «Дотримуватись строків подання місячних та квартальних звітів про виконання Державного бюджету України»;
- «Дотримуватися строків подання річних звітів про виконання Закону про Державний бюджет України»;
- «Обмеження прийняття рішень про зміни до місцевих бюджетів у Верховній Раді Автономної Республіки Крим, відповідних обласних радах»;
- «Дотримання строків подання звітів про виконання місцевих бюджетів»;
- «Про зобов'язання погодити з Комітетом Верховної Ради України з питань бюджету рішення Кабінету Міністрів України про розподіл та

перерозподіл дотації та додаткової дотації з державного бюджету місцевим бюджетам між місцевими бюджетами»;

- «Заходи впливу за порушення бюджетного законодавства, передбачені пунктами 2-4 частини першої статті 117 цього Кодексу, не застосовуються до розпорядників та одержувачів бюджетних коштів секторів національної безпеки і оборони, розпорядників бюджетних коштів, сектори національної безпеки і оборони та одержувачі Бюджетні кошти для вирішення завдань щодо прийняття та реалізації заходів щодо правової системи воєнного стану»;

- «На період дії воєнного стану та протягом шести місяців після припинення чи скасування воєнного стану не нараховуються відсотки та інші штрафні санкції за наявність у суб'єктів господарювання простроченої заборгованості перед державою за кредитами (позиками), отриманими державою» [6] .

Отже, за час війни до бюджетного та податкового законодавства було внесено понад 160 змін, які значно спростили існуючі бюджетні правила та процеси та стимулювали сплату податків, що мало позитивно вплинути на зміцнення дохідної складової державного бюджету. Зокрема, йдеться про: спрощення системи оподаткування підприємств, запровадження податкових пільг, послаблення вимог до звітності та звільнення від деяких податків.

2.3. Перспективні напрями бюджетної політики України

Бюджетна система країни вважається головним індикатором стану країни, оскільки від правильного створення та функціонування бюджетної системи залежить ефективне функціонування всієї національної економіки країни.

Тому важливо знайти ефективне впровадження бюджетних систем і впровадити реформи для їх покращення. Під час війни було розроблено багато ініціатив щодо визначення можливих воєнних і післявоєнних напрямків для України. Як відомо, відбудова країни неможлива без збільшення надходжень до державного бюджету та визначення стабільних категорій, які приносять грошові ресурси.

Для цього Спілка українських підприємців (СПУ) запропонувала план економічного розвитку «Десять на десять», який передбачає зростання ВВП на 10% на рік. Для досягнення цього показника Україні необхідно створити найкращі умови для ведення бізнесу в Європі. Одним із способів досягнення результатів зростання є створення нових промислових потужностей, які повністю орієнтовані на експорт [23].

На рис.2.7 представимо перспективні напрямки бюджетної політики України.

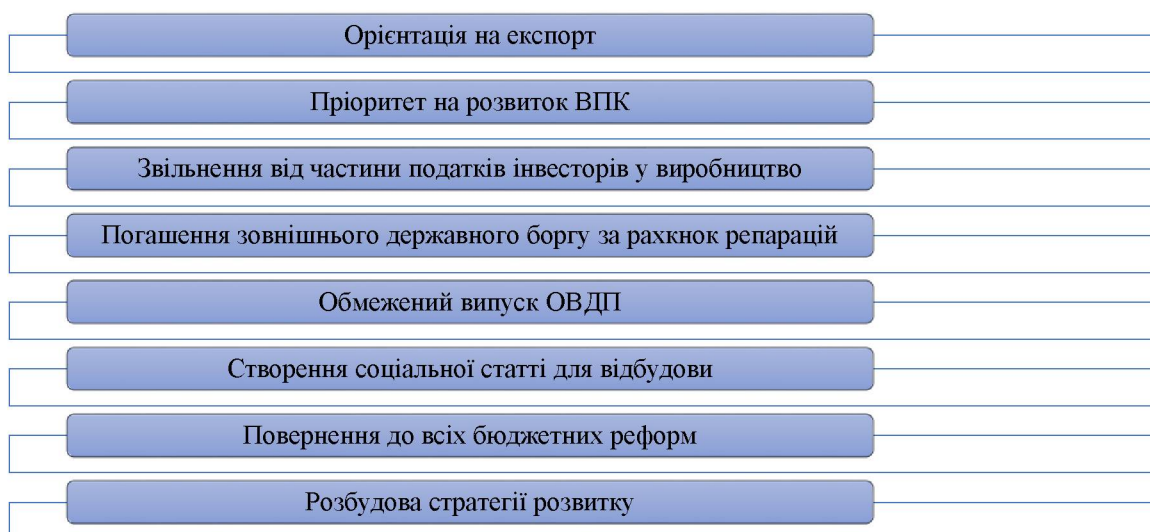

Рис.2.7 - Перспективні напрямки бюджетної політики України

Джерело: розроблено автором за даними [11].

Я вважаю такий підхід оптимальним, оскільки позитивно вплине на надходження до державного бюджету від експорту та зменшить податкове навантаження на малі та середні підприємства, тим самим надавши їм більше можливостей для зростання та, відповідно, більше стимулів для ведення бізнесу.

Після війни ми можемо розглядати розвиток військово-промислового комплексу як один із головних напрямів діяльності держави не лише на експорт, а й для власного використання. Світовий попит на зброю вже зріс у зв'язку з нападом Росії на Україну та залишатиметься на високому рівні в наступне десятиліття через нестабільність у світі, спричинену Російською Федерацією, Сирією, Китаєм та іншими країнами.

Крім того, очікується, що німецька збройова компанія Rheinmetall у майбутньому буде виробляти в Україні танки, системи протиповітряної оборони та боєприпаси, що дозволить країні захищати свої кордони в середньостроковій та довгостроковій перспективі [7]. Більше того, після війни Україна зможе створювати власні концерни на базі цієї продукції та розробляти власні варіанти озброєння за допомогою іноземних технологій, що на першому етапі значно економить ресурси.

Тому можна поступово входити у військову промисловість і вкладати кошти, які зараз йдуть на фінансування бойових дій, у розвиток післявоєнного оборонного сектору, що забезпечить і надалі великі доходи від експорту цієї продукції. Країни-учасниці минулорічної конференції з відновлення України в Лугано, Швейцарія, представили власні бачення економічного відновлення України, зокрема бюджетної системи.

Одним із напрямків удосконалення бюджетної сфери є підвищення ефективності державних фінансів, зокрема за рахунок підвищення ефективності податкової сфери, скорочення державних видатків та зниження ризиків с боргу [8].

Я вважаю, що цієї мети можна досягти, звільнивши на певний період інвесторів, які інвестують у виробництво, від деяких податків, таких як податок

на майно та земельний податок, що допоможе акумулювати більше коштів для інвестицій у виробництво.

Завдяки зниженому податковому навантаженню в перші 3 роки виробничої діяльності компанії зможуть швидше окупити інвестиції, що сприятиме підвищенню довіри іноземних інвесторів до інвестування в бізнес в Україні. Варто згадати успішний приклад Польщі: країну поділено на регіони інвестиційної привабливості, а діяльність у цих регіонах передбачала накопичення вигод. Тобто, Від 40% до 70% інвестицій підприємств у східній Польщі повертаються у вигляді податкових пільг протягом певного періоду часу. У той час виробництво в західному регіоні не мало таких переваг. Це рішення підвищило довіру інвесторів і оживило економічно слабкі регіони.

Я вважаю, що після війни застосування цього нововведення в Україні буде доцільним і східні регіони найближчим часом повернуться до економічної діяльності та отримають надходження до місцевого та державного бюджетів. Якщо зовнішній борг країни занадто великий, загальний розвиток бюджетної системи продовжуватиме перешкоджати.

Я вважаю, що одним із основних шляхів погашення боргу є виплата Російською Федерацією компенсації за завдану нею шкоду або привласнення її активів, заморожених міжнародними організаціями.

Крім того, я вважаю, що ефективним способом залучення значних фінансових ресурсів було б створення спеціальної програми витрат, призначеної для фінансування війни зараз і відновлення після війни. Таким чином суттєво зменшується тиск на державний бюджет без збільшення зовнішнього та внутрішнього державного боргу та скорочення бюджетних видатків за важливими напрямками. У результаті платформа збору коштів «United24» залучила понад 237 мільйонів гривень.

Програма фінансується Міністерством оборони та інфраструктури [14]. Крім того, окремим рядком внесків на платформі є відновлення України, де фінансування доступне як окрема категорія доходів на тому ж рівні, що й інші

державні бюджети, але прямо спрямоване на відновлення територій, постраждалих від війни.

Видаткова складова бюджету, як і дохідна, також вважається важливим фактором забезпечення стійкості бюджетної системи. Підхід програмних цілей є важливим інструментом ефективного розподілу бюджетних коштів, оскільки він використовується для ефективного використання показників ефективності на різних етапах бюджетного процесу для досягнення результатів. Цей підхід ніколи не був повністю реалізований до війни і зараз не є пріоритетом для уряду. Однак на даний момент я вважаю доцільним спочатку використати цей метод для відновлення або створення логістичних об'єктів або навіть вузлів для якнайшвидшого відновлення торгових шляхів, а після війни цей добре налагоджений процес можна буде відтворити в інших областях.

Збільшення транспортних витрат сприятиме збільшенню обсягів українського експорту, що значно підтримає поточну економіку.

Ще один важливий спосіб реалізації успішної бюджетної політики – впровадження цифровізації для забезпечення прозорості всіх рішень чи дій у бюджетній системі. Цифровізація може бути найефективнішим інструментом бюджетного контролю, допомагаючи державним та місцевим органам влади приймати своєчасні рішення та надаючи громадам доступ до актуальної інформації щодо статей бюджетних видатків та бюджетного процесу в цілому.

Я вважаю, що в довгостроковій перспективі можливість відслідковувати обсяги видатків чи доходів бюджету чи етапи проходження бюджету можна додати в додаток «Дія», оскільки тоді ця інформація стане доступнішою для великої кількості населення.

Крім того, післявоєнні уряди повинні надавати важливого значення відновленню процесу середньострокового бюджетного планування, оскільки воно є запорукою стабільного розвитку бюджетної системи, оскільки визначає пріоритети та обсяги необхідних коштів для їх реалізації.

Чіткість спрямованості бюджетної системи унеможливить нецільове використання коштів та реалізацію непріоритетних проєктів. Але найважливіше

завдання – якнайшвидше вирішити довгострокову стратегію економічного розвитку та вирішити, яку економічну модель будуватиме влада та які ресурси для цього будуть потрібні.

На цій основі необхідно розробити бюджетну стратегію, яка збалансувала б доходи та видатки бюджету на кілька років і мала б обов'язкову прив'язку до запланованих реформ. Така стратегія має включати набір реформ, пріоритетів, витрат на розробку та впровадження, а також умов впровадження.

Висновки до 2-го розділу

Економіка України, особливо її бюджетна система, сильно постраждала від війни і зазнала серйозних руйнівних змін. Подолати негативні наслідки можна буде лише після закінчення бойових дій, але сьогодні важливо сформулювати стратегію післявоєнного розвитку, визначити цілі та заходи, розрахувати ресурси та джерела доходів, створити передумови для післявоєнного розвитку.

Видаткова частина бюджету під час війни має бути використана в основному для фінансування національної оборони та безпеки, тоді як післявоєнний розвиток буде зосереджений на інфраструктурі, енергетиці, військовій промисловості, секторі інформаційних технологій та інших конкурентоспроможних та інноваційних галузях промисловості, підтримці малого та середнього бізнесу.

Крім матеріальної допомоги, важливим напрямком фінансування має стати надання психологічної та консультаційної допомоги військовослужбовцям та переселенцям, щоб допомогти їм реінтегруватися в соціально-економічні відносини та ринок праці, уникнути травматичних ситуацій всередині країни.

Наразі основними причинами незбалансованості бюджетної системи України є залежність від міжнародного ринку сировини та політична нестабільність. Це може обмежити потенціал бюджетних маніпуляцій, які спрямовані на суттєве збільшення бюджетних витрат для стимулювання економіки країни. Прийняті бюджетні зобов'язання не можуть бути суттєво скорочені через соціальну та військову спрямованість значної частини видатків.

Внаслідок війни структура бюджетних видатків на сприяння економічному розвитку була недосконалою, у бюджеті не вистачало коштів на реалізацію проєктів у сфері освіти та науки, інфраструктурних проєктів та інших реформ.

Міжбюджетні відносини навіть до початку загальних бойових дій недостатньо стимулювали органи держави та місцевого самоврядування до створення умов для підприємницької та інвестиційної діяльності, які є об'єктивною основою збільшення доходів місцевих бюджетів.

Проблема з українською бюджетною системою полягає в тому, що через воєнний стан і загальний перехід української економіки на забезпечення потреб оборони всі бюджетні плани та реформи, такі як: закон про програмні цілі, середньострокове бюджетне планування та бюджетна децентралізація, і підготовка бюджету на цій основі була повністю або частково припинена системою.

У 2022 році, незважаючи на перехід на середньострокове бюджетне планування у 2021 році, держбюджет-2023 було затверджено на один рік, а трансфертні видатки склали меншу частку державного бюджету, що свідчить про тимчасове гальмування реформ децентралізації.

ВИСНОВКИ ТА ПРОПОЗИЦІЇ

Наступний розвиток економіки України неможливий без реформування державних фінансів.

Протягом багатьох років бюджетна система України була нестабільною та підлягала реформуванню через неефективне витрачання державних коштів, постійний бюджетний дефіцит, великий державний борг та недосконалі міжбюджетні відносини.

У 2014-2015 рр., після того, як військова операція на Сході країни спровокувала масштабну бюджетну кризу, розпочалося реформування бюджетної системи та бюджетних відносин.

По-перше, поступово зменшувалася частка національних видатків у ВВП, складався середньостроковий бюджет і були запроваджені вдосконалені планові цільові методи. Дефіцит бюджету було утримано на низькому рівні, а реформи децентралізації ефективно реалізовані. Ці реформи вивели бюджетні відносини в Україні на новий рівень ефективності та прозорості, але значною мірою нівеліровані пандемією та тотальною війною.

У 2022 році бюджетна система України та вся економіка та суспільство пережили серйозні потрясіння. Основними наслідками широкомасштабного вторгнення стали скорочення доходів бюджету, поглиблення дефіциту, значне посилення залежності операцій бюджету та його фінансування від зовнішньої допомоги та кредитних відносин з партнерами, реструктуризація видатків бюджету, безпрецедентне збільшення видатків на оборону та безпеку, за допомогою нових боргових інструментів (військових облігацій), збільшення навантаження на місцеві бюджети та вжиття заходів щодо їх підтримки.

За таких складних зовнішніх та внутрішніх умов, що склалися у 2022 році, використання бюджетних правил для регулювання бюджетної системи та бюджетних відносин вже неможливе, натомість необхідно швидко адаптуватися до середовища та знаходити можливості фінансування державних видатків відповідно до нагальних потреб суспільства.

Отже, за результатами дослідження, можна виокремити такі основні аспекти, які можуть вплинути на управління бюджетом та фінансовою стабільністю України:

- Оптимізація фінансового управління (контроль за використанням коштів)
- Зменшення корупції (прозорість та відкритість управління фінансами)
- Врахування міжнародних стандартів у формуванні та виконанні бюджету
- Підтримку соціальних програм, інфраструктурних проектів та інших ініціатив, що сприяють економічному піднесенню та інше.

Дане дослідження не лише дає розуміння проблем, що існують у бюджетній системі України, а й надає практичні методи вирішення цих проблем. Такі рекомендації, що спрямовані на покращення управління фінансами, зниження ризиків корупції та сприяння сталому економічному зростанню можуть слугувати основою для розробки бюджетних стратегій та заходів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ЛІТЕРАТУРНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Kappadoga N. Debt Sustainability Framework. – Retrived from: www.un.org/esa/ffd/wp.../20070306_nihal-kappagoda.ppt
2. Базилевич В.Д. Державні фінанси: навчальний посібник / В. Д. Базилевич Л. О. Баластрик ; Мін-во освіти і науки, Київський нац. торговельно- економ. ун-т. - К. : Атіка, 2002. 368 с.
3. Буй Т., Прімерова, О. Податкове стимулювання розвитку малого підприємництва в Україні. 2018. *Ефективна економіка*. URL: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=6533>
4. Бюджет війни чи бюджет перемоги? Економічна правда : веб-сайт. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2022/10/12/692507/>
5. Бюджетна система : підруч. / за ред. С. І. Юрія, В. Г. Дем'янишина, О. П. Кириленко. Тернопіль : ТНЕУ, 2013. 624 с.
6. Бюджетний кодекс України від 07.10.2010 № 50-51. URL: <https://www.rada.gov.ua>
7. Державна служба статистики України. URL: <https://ukrstat.gov.ua>
8. Децентралізація. Особливості бюджетного процесу в умовах воєнного стану. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/14654>
9. Західна О. Р. Аналіз дохідної частини місцевих бюджетів України в умовах воєнного стану / О. Р. Західна, Н. Б. Бундз. *Молодий вчений*. 2022. № 12 (112). С. 84 – 91
10. Ломачинська І. А. Децентралізація місцевих бюджетів в Україні: виклики в період війни / І.А. Ломачинська, І.Є. Чуркіна. *Міжнародний науковий журнал «Грааль науки»*. 2022. № 20. С. 29 – 31
11. Міністерство фінансів України. URL: <https://www.mof.gov.ua/uk>
12. Міністерство фінансів України. (2021–2023). URL: <https://mof.gov.ua/uk/state-budget>

13. Мінфін: «Держбюджет за перші два місяці виконано з профіцитом у 24 мільярди». URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2022/03/2/683090/>
14. Мінфін: Основні показники Державного бюджету України на 2023 рік URL: <https://www.minfin.gov.ua>
15. Місцеві бюджети: який стан справ у регіонах? URL: <https://voxukraine.org/mistsevi-byudzhety-yakyyj-stand-sprav-u-regionah/>
16. Національний банк України. Макроекономічні показники. <https://bank.gov.ua/ua/statistic/macro-indicators#4>
17. Павлюк К. В., Шапоренко О. О. Підвищення ефективності видатків державного бюджету в умовах реформ. *Наукові праці НДФІ. Бюджетна політика*. 2016. №4 (77). С. 15-33.
18. Піддубний І. Як змінилися бюджети громад під час війни. *Економічна правда*. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2022/11/7/693539/>
19. Піхоцька О. М. Аналіз виконання бюджетів в період воєнного стану / О. М. Піхоцька, Ю. В. Ющик. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. Серія економічна. Серія юридична*. 2022. Вип. 35. С. 25 –32.
20. Про Державний бюджет України на 2023 рік : Закон України від 3 лист. 2022 р. № 2710-IX. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/40472>
21. Про індексацію грошових доходів населення : Закон України від 3 липня 1991 р. № 1282-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1282-12#Text>
22. Фещенко Л. В. Бюджетна система України: навчальний посібник / Л. В. Фещенко, П. В. Проноза, Н.В. Кузьминчук. К. : Кондор, 2008. 440 с.
23. Шевчук І. Л. Бюджетна система. Харків: Видавець Іванченко І. С., 2015. 284 с.